

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЛИМИ ВАЗИРЛИГИ  
НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

**Тарих факультети «Ўзбекистон тарихи» кафедраси**

# РЕФЕРАТ

**Мавзу: Туркистонда жадидлар ҳаракати, унинг мақсади, моҳияти**

**Илмий раҳбар:**

**ўқит.О.Абдимўминов**

**Бажарди:**

**Тарих факультети II курс «А» гуруҳ  
талабаси Халилов Ўткир**

**Навоий 2009**

**Мавзу: Туркистонда жадидлар ҳаракати, унинг мақсади, моҳияти**

**Режа:**

**Кириш**

- 1. Жаидчилик ҳаракатининг моҳияти, мақсади ва йўналишлари.**
- 2. Жаидчилик ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилик.**
- 3. Ташкилий қурилишлар йўлида иттиҳод ва тараққий**
- 4. Жаидлар ва уларнинг давлат думасидаги сиёсий фаолияти.**
- 5. Жаидларнинг маҳаллий жамиятлари ва уюшмалари.**

**Хулоса**

**Фойдаланилган адабиётлар:**

## Кириш

Жадидчилик Туркистонда 19 асрнинг охирларида майдонга келган, 20 аср бошларида шаклланиб, қисқа муддатда ўзининг хадди аълосига кўтарилган, 1917 йилги большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам социалистик диктатура ўрнатилгунга қадар ўз мавқе ва йўналишини сақлаб қола олган ижтимоий ҳаракатдир. У ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларини қамраб олган эди. Муболағасиз айтиш мумкинки, мазкур даврда юзага чиққан на сиёсий, на маданий бирор ҳодиса йўқки, унинг эътибор ва таъсир доирасидан четда қолган бўлсин.

«Жадидчилик»нинг асосида «жадид» сўзи ётади. «Жадид»нинг маъноси «янги» демакдир. У шунчаки «янги» ё булмаса, «янгилик тарафдори» дегани эмас. Балки «Янги тафаккур», «янги инсон», «янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган. Истилоҳнинг кириб келиши Исмоилбек Гаспрали (Гаспринский) очган янги мактаб номи билан боғлиқ. У ёзади: «...1884 санаси Боқчасаройда бир мактабни «усули жадид»га қўймиш эдим»<sup>1</sup>. Бу бошланиши эди. Истилоҳнинг мазмуни мактаб доирасида қолмади, албатта.

Абдулла Авлонийнинг «Таржимаи ҳол»идан: «Шул замонда (1894—1904 йиллар кўзда тутилади О.А) ерли халқар орасида эскилик-янгилик қадим-жадид жанжали бошланди. Разит уқитувчиларни муллалар «жадидчи» ном билан атар эдилар»<sup>2</sup>. Жадидлар Усмонли Туркиядаги «Ганч (ёш) турк», «Ганч усмонли» таъсири билан «Ёш бухороликлар», «Ёш хиваликлар», «Ёш туркистонликлар» деб ҳам номландилар. Биринчи икки ном расмий ташкилот даражасига кўтарилди.

Демак, жадидчилик ҳурлик, озодлик учун кураш жамиятнинг бош мақсадларидан қилиб белгилангани маълум бўлди.

### 1. Жадидчилик ҳаракатининг мақсади, мазмуни ва моҳияти

Жадидчилик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат. Яқингача ҳам у фақат маърифатчилик ҳаракати деб келинди. Бу атайлаб килинган эди. Мақсад — жадидчиликнинг доирасини торайтириш, социалистик- коммунистик мафкурадан бошқаси кенг халқ онгини қамраб олиши, эгаллаши мумкин эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Аслида эса:

---

<sup>1</sup> И. Гаспрали. Раҳбари муаллимин еки муаллимларга йулдош.. 1998 й. 4-бет.

<sup>2</sup> Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жнлд. Т., "Маънавият". 1998 й, 288-бет.

1) жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди;

2) мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё кўрган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси эди;

3) маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди.

Туркистондаги жади́дчи́лик XIX асрнинг 80-йилларида Русия мусулмонлари, хусусан, Кавказ ва Волга буйида ёйилган шу номдаги тараққийпарварлик ҳаракатининг бевосита таъсири ва самараси сифатида дунёга келди. Бунда юқорида номини зикр этганимиз Исмоилбек Гаспралининг «Таржимон» газетаси (1883) ва у асос солган «усули жади́д» (иккинчи номи «усули савтия») мактаби (1884) хал килувчи рол ўйнади<sup>3</sup>. Шунингдек, биздаги XIX асрнинг бошларидаги эски мактаб-мадраса тизимидан норозиликлар, тараққиётга тўсик бўла бошлаган

«Жади́д» атамаси Туркияда XX аср бошидаги адабиётга, унинг ҳам биргина йўналишига нисбатан ишлатилади. Шунингдек, «Русия жади́дчили́ги» ўзимизда эса, «Бухоро жади́дчили́ги», «Туркистон жади́дчили́ги» деган атамаларни учратамиз. Бизнингча, ҳаракат умумий, кўринишлар конкрет бўлгани учун фарқли, моҳият битта — янгила́ниш. Бу турли жойда турлича шаклда намоён бўлди. Масалан, Туркияда 1839 йилдаги машҳур Мустафо Рашит Пошо томонидан ёзилиб, Гулхона майдонида эълон этилган ва тарихга «Гулхонаи хатти Хумоюн» номи билан кириб, «Танзимот»ни бошлаб берган давр ҳам, бизча, янгила́нишдир — жади́дчи́ликдир.

Туғри, у асосан, ғарблашишни тамал қилиб олган эди. Шунинг учун ҳам кўп ўтмай, бунга карама-қарши равишда «туркчи́лик», «усмончи́лик», «исломчи́лик», «турончи́лик» каби миллий ғоялар ўртага ташланди. Овруполашиш бизда ҳам жади́дчи́ликнинг муҳим хусусиятларидан бўлган. Чор ҳукумати бундан маҳаллий халкни Руслаштириш йўлида фойдаланди ҳам. Лекин мезон маҳаллий халкнинг ўз дини ва эътиқодини дахлсиз қолдириш, Оврупо илм-фанини шуларнинг муҳофазасига хизмат қилдириш учун бу ерда ҳам кураш кетди. Туркчи́лик, исломчи́лик, маҳаллий ўзбекчи́лик кабиларнинг бу сарда ҳам майдонга келиши бежиз эмас. Аслида, бизнинг жади́дларда фикр ва ғоя жуда кучли. Мана, масалан, Дукчи Эшонни олинг. У куч, зўрлик билан мустақилликка эришиш тарафдори. У ҳам жади́д

---

<sup>3</sup> Мунавваркори Туркистони жади́дларнинг янги мактаб борасидаги фикрлари асосан «Таржимон» орқали шаклланиганини алоҳида таъкидланди

дин ислохотчиси. сиёсий курашчи. Жуда кўп жадиждаримиз уни рад этдилар. Бир қатор жадиждаримиз онгли суратда советлар билан ҳамкорлик қилдилар, коммунист бўлдилар. Бу билан ҳам ҳисоблашмоқ керак. Бу ҳол, айниқса, мустақиллик учун олиб борилган курашда яққол кўринди. Бу борада 3 йўлни кузатиш мумкин:

1. Русияга тобеликдан зўрлик билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи эшон кўзголони, 1916 йил мардикорлик ҳаракати, истиқлолчилик ҳаракати).

2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (И. Гаспдали, М. Бехбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунаввар Қори. Ҳамза, Авлоний).<sup>4</sup>

Нихоят, биздаги жадиждчилик Кавказ, Волгабуйи, Туркиядаги жадиждчиликка нисбатан анъаналарга кўпроқ боғланиб қолган, умумоврупо ижтимоий-маданий жараёнига тортилиш даражаси қийинроқ кечган жадиждчилик. Бизда ҳар бир янгиликнинг кириб келиш жараёни ғоят оғир кечган. Мана шу хил аслий хусусиятларимизни англаш ва англатишда зиёлилар зиммасига жуда катта масъулият юклатилган эди. Тарих шунчаки хабардор бўлиш учун ўрганиб қўйилмайди. У ойна, ибрат, тарбия воситаси бўлмори керак эди. Лекин уларни олдин билмоқ, керак, кейин қандай тиклаш масалаларини уйламоқ, лозим.

Иккинчидан, биргина тарих билан чекланиб бўлмасди Ундан келиб чиққан ҳолда замон эҳтиёжига жавоб бермоқ лозим эди. Миллий мафкура концепцияси миллатнинг аслий хусусиятларидан келиб чиқмоғи ва унинг табиати, ақлу тафаккури, эҳтиёж-зарурати, имконияти қабилага мутаносиб ғоялар асосига қурилмоғи лозим эди. Миллий идеалларимизни белгилаш лозим эди. Унутилган миллий қахрамонларимизни, фан доҳийлари, дин доҳийлари, ҳарб доҳийларини, машхури жаҳон шоирларимиз, ижодкорларимизни таниш ва танитиш керак эди... Улар миллатга хос ақлу заковатини, сабру тоқатни, ғайрат-шижоатни, завқ-шавқини ўзларида намоён этган эдилар. Қадриятлар (дин-диёнат, урф-удум, маросимлар), тарих ва тарихий шахслар. Улар кутарган адолат байроғи миллатни бир ва бор қиладиган асосий омиллар эди<sup>5</sup>.

---

<sup>4</sup> Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 22 бет.

<sup>5</sup> Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 25 бет.

## 2. Жаиддчилик ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилик.

Жаиддчилик, шунчаки бир маърифий, маданий-оқартув ҳаракатигина эмас эди. Буни совет сиёсатчилари яхши билар эдилар. Шунчаки ҳаракат бўлганида улар қатагон қилинмас эдилар. Уларга «халқ душмани», «Ватан хоини» деган тавқи лаънатлар ёпиштирилмас эди. Дарвоқе, «ҳаққонийлик» даъво қилиб келган тарихчиларимизда ҳам буни пайқаш қийин эмас. А. В. Пяковский ёзади: «Шу вақтдан (1905—1917-йиллар кўзда тутилмоқда — *Б.К.*) эътиборан Туркистонда «жаиддчилик» деб танилган буржуа-либерал, миллатчилик ҳаракати кенг ёйила бошлади ва усули жаидд мактаблари очиш ва тарғиб этиш, маданиятпарварлик сингари дастлабки тор доирасидан чиқиб, аниқ кўзга ташланиб турувчи сиёсий аҳамият касб этди»<sup>6</sup>. Дарҳақиқат, жаиддчилик сиёсий ҳаракатлар билан боғланмаслиги мумкин эмас эди. Масалани яхшироқ тушуниб олиш учун унинг тарихига яна бир бор кўз ташлаш эҳтиёжи туғилади. Умуман, Русия истилосидан сўнг ўлкада кўплаб халқ ғалаёнлари юз берди. Уларнинг аксарияти мустаққлик йўлидаги уринишлар эди. Бироқ ташкилий жиҳати ночор бўлиб, кўпинча диний мотивда кечди. Умуман. ўз кўлами ва оқибатлари билан бутун Туркистонни ларзага солган бу ҳаракат ва унинг адабиётдаги талқини тарихчиларимиз ҳамда адабиётшуносларимиз ҳамкорлигида ўрганилиши зарур бўлган масалалардан. Аср бошидаги воқеалар, рус-япон урушидаги мағлубият Русияни бухронга олиб келди. Ички миллий низолар, норозиликлар кучая бошлади. Лекин тобе миллатлар ўз ҳақ-хуқуқлари учун энди илгаригидай курашиш туғри эмаслигини англаб ета бошладилар. Туркистонда ҳам секин-аста уйғониш бошланди. Русияда, хусусан Кавказ, Волгабуйида яшовчи туркий миллатлар билан яқинлашишга, ҳамкорликка интилиш кучайди. Янги ғоялар кириб кела бошлади. Исломчилик (панисломизм), туркчилик (пантуркизм) шундайлардан эди. Бу ғоялар XIX асрнинг ўрталарида Усмонли давлатида пайдо бўлди. Дастлаб «усмончилик» ўртага қўйилди.

Маълум булишича, ўз даврида Н.И.Ильминский (1822— 1891) каби шовинист туркологлар туфайли миссионерлик ўчоғи сифатида шуҳрат қозонган. Қозондаги Диний академия ректори хазрат Алексийдан 1908 йилнинг сўнгги ойларида Русия Ички ишлар вазирлигига «Русия мусулмонлари орасида замонавий ҳаракатлар» мавзуида узун бир маълумотнома тушган ва

---

<sup>6</sup> Пяковский А. В. Революция 1905—1907 годов в Туркестане, М., 1958. 543-6. Қаранг: Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 25 бет.

унда мусулмонлар орасида панисломизм (таъкид бизники — Б. К.) деган бир нарсга ёйилаётганлиги айтилган. Хукумат шу муносабат билан ғайридинларнинг диний ишлари департаментида мусулмонлар ҳаракатини ўрганувчи алоҳида хайъат тузган. Бу С. Мақсудий ибораси билан айтганда, мусулмонлар миллий ҳаракатчилигига қарши тадбир ишлаб чиқариш комиссияси эди. Россия мусулмонлари орасида мактаблар очилаётганлиги, газета-журналлар чиқарилиши бош-

лагани «панисломизм» деб қўйилган айбнинг бош далили сифатида келтирилган эди.<sup>7</sup>

Садр Мақсудий 1912 йилда 3-Думанинг йиғилишларидан бирида яна бу масалага қайтади. «Вақт» (1912, № 955-сон)да босилган нутқидан парча келтирамиз: « ...Такрор айтаман, афандилар, бизда далавлатга қарши ҳеч бир ҳаракат йўқ. Бизда фақат бир тилак бор: у ҳам бўлса, улуғ Россия империясининг комил ҳуқуқли ҳур граждани бўлувни тилашдан иборатдир... уйлайманки, бизнинг миллий турмушимиз билан Рус давлати орасида бир-бирига ҳилоф келарлик иш йўқ. Биз ҳар вақт Россия давлатининг олға боровини, зўраювини тиловчи Россия граждани мамлакатимизнинг умумий ишларинда бирга юражакмиз. Лекин ўзимизнинг оила ва миллатимиз ичинда. Аслофамизнинг бизга мерос ва васият қилиб қолдирган муқаддас нарсаларини сақлагон ҳолда дунёда яшарга, асрлардан бери уюшқан миллий руҳимиз тилаган равишда дунёда яшарга бизга эрк беринг»<sup>8</sup>. Панисломизм айби билан салтанатдаги туркий халқлар ҳуқуқларини чеклаш ва руслаштиришнинг кучайиб боровини пайқаш қийин эмас.

### **3.Ташкилий қурилишлар йўлида иттиҳод ва тараққий**

Туркчилик Туркияда муайян ташкилий қурилишга ҳам эга эди. Жумладан, 1889 йил 21 майда «Иттиҳод ва тараққий» жамияти тузилди. Жамиятнинг Туркистон сиёсий-маданий ҳаётига ҳам сезиларли таъсири бўлган. Жамият яширин, инқилобий характерда бўлиб, Султон Абдулҳамиднинг феодал мустабид сиёсатига қарши турган, Рарбда «Ёш турклар» деб ном олган тараққийпарвар миллиятчи ёшларни ўз атрофига уюштирган эди. Унинг тартиб-низомида, иш усулида Оврупонинг таъсири сезилиб турарди.

#### **ИТТИҲОҚИ МУСЛИМИН**

Туркистонлиларнинг Россия ва Туркистон доирасидаги миллий уюшма ва ҳаракатларга иштироки масаласига қайтайлик. Дарвоқе, яқинда ёш истеъдодли тарихчиларимиздан Р.

<sup>7</sup> Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 25 бет.

<sup>8</sup> Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 53 бет.

Абдуллаевнинг «Ислом дунёсидаги ҳамкорлик жараёни ва Туркистон жадидлари»<sup>9</sup> номли кизиқарли мақоласи босилиб чиқди. Русия қўл остидаги мусулмонларнинг аниқроғи, турк (ислом) халқининг ўзликни англаш, тил, дин, урф-удум асосида ўзаро яқинлашиш ва уларни муҳофаза қилиш учун биргаликда курашиш, пировард-оқибатда сиёсий мустақилликка эришиш йўлидаги XIX асрнинг 80-йилларида бошланган ҳаракатлари 1905 йил Россиядаги тарихий шарт-шароитлар билан амалий тус олди. Лекин Исмоилбек ва Алимардонбек мазкур йиғин «халқларнинг афкор ва маромларини, идрок ва даражотини мезона тортажак мажлиси ибтидоия» эканлиги, «сотциал демократик эмаслагини майдони мушоварая чиқармоқ муносиб ҳол кўрилмаслиги» сабабли уларга изн бермайдилар. Фақат икки кишига музокараларда қатнашмаслик шарти билан «сомиун» (тингловчи) сифатида пароходга чиқишга рухсат этилади. Вакиллар ҳар вилоят, шаҳардан 2-3 киши бўлиб улар орасида Абдурашид Иброҳимов, 2 кун олдин Франциядан етиб келган Юсуф Окчура каби дунёга танилган кишилар бор эди. Туш вақти мажлис бошланади. Исмоилбек — раис, Алимардонбек билан Абусаудмирзо муовинлар қилиб сайландилар. Асосий масала «Россия мусулмонларининг ҳукуки сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқларини... мудофаа этмак матлаби»ни кўзда тутувчи «Иттифоқи муслимин» жамияти таъсис этилади. Унинг тактикаси муҳокама қилиниб, «русларнинг энг аъло бир фирқаси-ла муттафикан» иш кўрмоғи мақсадга мувофиқ топилади. Ишни йўлга қўймоқ учун барча вилоят ва минтақаларда, шу жумладан, Туркистонда «Иттифоқи муслимин» шўъбаларини очишга келишилиб, муносиб кишилар тайин этилади. «Иттифоқ»нинг низомини тузиш ва II Шуройи умматга тақдим этиш Алимардонбек Тўпчибошевга топширилади.

Лекин, афсуски, 1906 йилнинг 19-23 январида Санкт-Петербургда тўпланган 11-съезд кўнгилдагидек ўтмади. Аввало, бу съезд ҳам норасмий, яширин ўтказилди. Иккинчидан, шошилинч чақирилганлиги панд берди. Етарли шароит бўлмади, энг ёмони игвогарлар кириб қолди, съезд йўналишини бўзишга эришдилар. «Таржимон»нинг ёзишига қараганда, съездга 108 вакил қатнашган. Мажлис митингга айланади. Уни бошқараётган Исмоилбек социалистлар хуружини кўриб, раёсатни тарк этади ва мажлисдан чиқиб кетади. Низом «муваққат»лигича қолади<sup>10</sup>.

Шунинг ўзи ҳам муҳим эди. Чунончи, 23 бандлик низомда Россияда яшовчи мусулмонлар жойлашиш ўринлари, кавмий хусусиятлари жихатидан 16 туманга бўлиб чиқилган, ҳар

<sup>9</sup> Қаранг: китобда: Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т. «Университет», 1999. 69—82-б

<sup>10</sup> Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т. «Университет», 1999. 71-б

бирининг марказида кенгашлар тузилиб, уларнинг аъзолари умумий йиғилишларда сайланган вакиллардан ташкил топар эди<sup>11</sup>. Буни Бехбудий ҳам тасдиқлайди: «Ушбу йил (1906 йил кўзда тутилади — Б. Қ.) аввалида, — деб ёзган у «Хайрул умури авсатухо» мақоласида, — Питрбургда ғайрирасмий яна бир мажлис-съезд ясаб, қарорнома нашр этдилар»<sup>12</sup>. 111-съезд 1906 йилнинг 16августидан Нижний Новгородда тупланиб, 5 кун давом этди. Олдинги ҳар иккисидан фаркли ўларок мажлисга икки кун қолганда Ички ишлар вазирлигидан рухсат олишга муваффақбўлнади. Лекии бу йиғин, ҳам «осойишта» ўтмади. Туғрироғи, ўтар-ўтмас, ДавлатДумасидаги мусулмон фраксиясига чор расмий матбуоти хужум бошлади. Хужумнинг мусулмон фраксиясига қаратилгани сабаби шунда эдики, олдинги ҳар икки анжуман сингари буни ҳам Думадаги Мусулмон фраксияси вакиллари, аниқроғи, Исмоилбек Гаспринский, Алимардонбек Тўпчибошев, Абдурашид Иброҳимов, Садри Мақсудийлар уюштирган эдилар.

Марказий кўмита аъзолари партиянинг янги тайёрланган 75 моддалик дастурини муҳокама этдилар. Иккинчидан, съезд Русиядаги барча мусулмонларнинг миллий-маиший ҳаётларига оид зарур қарорлар қабул қилинди. Хусусан, мактаб-мадрасалар таълимини мувофиқлаштиришни кўзда тутувчи 23 моддалик ғоят муҳим бир дастурни тасдиқлади. Унда барча ибтидоий (бошланғич) ва рушдий (ўрта) мактабларда «таълим она тилида бўлади» (3-модда), «8 ёшдан 15 ёшгача бўлган барча болаларнинг ўқиши мажбурий» деб ёзилган эди. Диний идораларга имомларга ажрномалар юбориш топширилди, кози-муфтилар бу ишни лозим даражада назорат қилмасалар, ишдан олишгача жазо қўллашга қарор қилинди<sup>13</sup>. Шунингдек, «қарорда ўқиш ва таътил муддатлари, барча мактабларнинг дастурларини бири-бирига яқинлаштириш, уларни тузиш ва муҳокама қилиш учун 1907 йилнинг майида буладур. Бу партия 31 кишини аъзои марказия сайлаб, уларга Боди кубодаги (Боку кўзда тутилмокда) Алимардонбек Тўпчибошев жанобларини садрнишин ва Козондаги Юсуф Афанди Окчурин жанобларини мустафозор сайлабдурлар...» Р. Абдуллаев 15 та деб келтиради<sup>14</sup> «Таржимои» газетасида «Мусулмонлар иттифоқи»нинг идораи марказна сайиланмиш кишиларнинг асосийси» сифатида 15 кишининг руйхати берилган. Булар Абдурашид Иброҳимов (Петербург), Юсуф Окчурин (Козон), Саидгарай Алқин (Козон). Исмоилбек Гаспринский (Бокчасарой). Алимардонбек Тўпчибошев (Боку). Мулло Абдулла

---

<sup>11</sup> М.Бехбудий. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-6.

<sup>12</sup> М.Бехбудий. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-6.

<sup>13</sup> Бехбудий. Таилаган асарлар. 2-нашри. Т., 1999 пил, 149-бет.

<sup>14</sup> Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т. «Университет», 1999. 72-6

Апанаев (Козон). Олимжон ал-Барудий (Козон), Садриддин Мақсудов (Қозон). Ҳайдармирзо Сиртлонов (Уфа), Мусо Бегнев (Петербург). Абдулла Неъматуллин Бубий (Вяткии), Ҳоди Мақсудий (Қозон), Мустафо Давидович (Бокчасарой). Қушчи Рулов (Қозок-қирғиз дала пнлоятн), Салимгарой Жонтурин (Уфа)<sup>15</sup>, «Сайлаимиш кишиларнннг асосииси» дейилишига Караганда яна қўшилган таркибда Туркистондан бирор киши йўқлиги ҳам бун қўрсағиб турибдн. Бехбудий юқоридаги мақолада ёзади: «Бу 31 нафар аъзоларина Русиядаги аҳли мусулмонлардан бир нсча аъзо интиҳоб қилиб олмоқга қарор бермишлар. Аммо бу бобдаги жароид ва тасвидатга қарағонда бизни Туркистондаи бир нафар аъзо иитиҳоб қилмоққа қарор бермишлар. -Лекин 6 млнйунлик Туркнстон мусулмонларидан бир аъзо оздур. Беш облустдан 30 нафар, ҳам Бухоро ва Хева ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биртадан аъзо олмоқ лозимдур. Бу комитет ва аъзолар вақт-бевақт жамланиб, диний ва илмий маоши туғрисинда машварат қилиб. мусулмопларни илман ва молан, динан тараний ва таолиларига хизмат қиладурлар...»<sup>16</sup>

«Иттифок,и муслимин»нинг бунёд бўлиши ва уч йиғини шу йўлдаги ҳаракатлардан эди. Бехбудийнинг яқинда Исмоилбек Гаспдали архивдан топилиб, таниқди тадқиқотчи Темирхужа томонидан факсимел нусхаси ва изоҳлар билан Голландияда нашр этилган «Туркистон мухторияти лойиҳаси»<sup>17</sup>бунга яна бир қарра ишонтиради. Бехбудий 1907 йилда ёзиб, «Иттифоки муслимин» муҳокамасига тақдим этган ушбу лойиҳада жуда катта журъат ва жасорат билан Туркистоннинг ижтимоий, сиёсий, маданий қурилиши — давлат идораси дастури тузиб берилган эдики, у ҳақда тарихчи ва ҳуқуқиуносларимиз ўз фикрларини билдирадилар.

#### **4.Жадидлар ва уларнинг давлат думасидаги**

##### **сиёсий фаолияти.**

Миллатдошларимиз расмий ташкилотлардан ҳам фойдаландилар. Афсуски, пантуркизм, панисломизм андиша си туфайли Давлат Думасидаги мусулмон фраксияси ва унинг фаолияти ўрганилган эмас. Машҳур 1905 йил 17 октябр Манифеста Русия таркибидаги ғайрирус миллатларга ҳам тенглик, виждон, матбуот эркинлиги эълон қилди. Илк

---

<sup>15</sup>Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 53 бет. («Таржимон» г.. 1906 и., 4 сеитябр, 99-сон).

<sup>16</sup> М.Бехбуднй. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-6.

<sup>17</sup> Қаранг: Туркистонда янгнлик ҳаракаглари ва ихтилоллар (1900—1924). Нашрга тайёрловчи Темурхўжа. Шарлем (Голландия). 2001 йил. 436-447-бетлар.

Ўзгаришлардан бири халқ орасидан вакиллар сайлаш йўли билан тузиладиган юқори хоқимият органи Давлат Думасининг ташкил топиши бўлди. 1905 йилнинг 11 декабрида сайлов қонуни чиқди. 1906 йил 27 апрелида I Давлат Дума иш бошлади. Дума депутатлари орасида мусулмонлар ҳам бор эди. Уларнинг адади, албатта, жуда оз эди. Мусулмонлар яшайдиган жойлардан ҳам кўпрокруслар олинар эди. Бу расман бекитилмас ҳам эди. Масалан, Туркистондаги 5 млн. мусулмондан 6 депутат бўлгани холда, 700 минг русдан 7 киши Давлат Думасига депутат қилиб сайлангани ўлка ҳукуматининг расмий газети «Туркистон вилояти газети»нинг 1907 йил сонларида бир меъа марта ёзиб чиқилган эди.

Лекин мусулмон депутатлар I Думадаёқ, ўз фраксияларини ташкил қилган эдилар. Фраксиянинг ташкил топишида «Иттифоқи муслимин»нинг роли катта бўлди. Думага сайланган мусулмон депутатларининг аксарияти «Иттифоқи муслимин»нинг Марказий Комитета аъзолари эдилар. Мусулмон фраксиясининг раҳбарлари бошда Муҳаммад Тевкилов — раис, Садри Мақсудий — котиб (охирги Думада котиб — Мустафо Чуқаев) бўлганлари маълум. Давлат Думаси шунчаки, хўжакурсинга эди, албатта. Чор ҳукумати гап русларга нисбатан буюк рус миллатчилиги сиёсатини оғишмай амалга оширарди. Шунга қарамайдан, Дума миллатнинг ўз дардларини айтиб олиши учун бир минбар бўлди. Аҳмад Заки Валидий II Давлат Думаси аъзоларидан туркистонлик уч кишининг номини тилга олади. Булар: Абдужалил ўғли Тошпулат<sup>18</sup>, Махмуджон ўғли Солихжон, Абдулвоҳид қори. Тошкентдан, дин

вакилларида. 1908 йилда Тулада сургуида пайтда Л. Н. Толстой билан учрашган ва 1910 йилда унинг дафн маросиминда қатнашган. Шоир Боис Корпеев (Олтон<sup>19</sup>)нинг отаси бор эди.

Мусулмонлар фраксияси аъзоларининг 30 га яқин булган. Илк икки Дума орасида Марказий Русия ва Сибир мусулмонлари қизғинроқ фаолият кўрсатдилар ва «мухторият» фикрини кўтариб чиқдилар. Бу ғояни илгари сурганлар Дума аъзолари козоқ султонлари наслидан Саидгарой Султон Жонтурин, бошқирд адвокати Алиаскар Султонов ҳамда депутат бўлмаса-да, бутун Русия яхши танийдиган Сибир ўзбекларидан Кози Абдурашид эди. Абдурашид кози шу йиллари «Автономия» номи билан бир рисола ҳам чоп эттирган<sup>20</sup>.

---

<sup>18</sup> Самарқандлик савдогар, бир оз русча билган.

<sup>19</sup> Қаранг: Сирожиддин Аҳмад. Ҳақ йўлида сафарбар сиймо, «Тафаккур» ж., 2002 й., 2-сон, 56—61-бетлар).

<sup>20</sup> Бу ҳақда қаранг: Аҳмад Заки Валидий Туғон. Бугунги турк эли. 352-бет.

Темурхужа чоп эттирган Бехбудий дастури бу масаланинг туркистонлилар томонидан ҳам кизгин муҳокама қилинганини кўрсатади.

## **5. Жаҳидларнинг маҳаллий жамиятлари ва уюшмалари.**

Абдулла Авлониининг таржимаи ҳолига эътибор қилинса, унинг 1904 йиллардан қандайдир уюшмаларда иштирок этганлиги маълум бўлади. «1904 йилдан жаҳидчилар тўдасида ишлай бошладим, — деб ёзади у — ... ўз орампдан мулаларга қарши уюшмамиз ҳам вужудга чиқди... рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди...»<sup>21</sup>

Жаҳидлар социализм ғояларидан беҳабар эдилар ёхуд уни кўр-кўрона рад этадилар дейиш мумкин эмас. Исмоилбекнинг 1885 йилда Туркияда чоп этилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана (бетарафона назар)»<sup>2</sup> номли рисоласи, айниқса, «Таржимон» газетасининг 1906 йилда июн-июл ойларида босилиб чиққан «Мазҳаби иштирокиюн» («Социализм таълимоти») туркум мақолалари бунга далил.

Фан-техникаси билан дунёни ҳайратга солган капиталистик Оврупони ҳам, жаннат ваъда этувчи социалистик Оврупони ҳам рад этади. Ҳар иккисида ҳам ахлоқсизлик кўради. Буни атрофлича асослайди. Муаллифнинг фикрлаш мантиги қуйидагича: XIX аср Оврупо маданияти қадим Рим маданияти устига қурилган, унинг бевосита давомидир. Рим маданияти эса ғайри ахлоқийлиги сабабли қўлаган эди. Уларнинг ўрнига келган «капиталист»-чи? Бу ҳақда М. Бехбудий фикрлари қуйидагича, Масалан, «Туркистон обод бўлди. Илгари бой кам эди, миллионнер йўқ эди...» дейдилар. 6 млн туркистонли орасида 3 миллионер бор. Уларни ҳам миллионер деб булармикин?! Катта иморатлар ҳаммаси яҳудийларники, овруполиларники. Туркистонлилар синмоқда... вақфлар кетган, мадрасалар ҳароб... Келажаги йўқ.

«Русия мамлакатига мундин беҳроқ хизб йўқдур» деб билади Бехбудий Социал-демократ, социал-революционер («иштирокиюни инкилобийюн»). Ҳар иккисининг ўз олдига қўйган асосий мақсади мавжуд «барча қонун, мулкيات қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасига муштарак қилмоқ», «бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли роҳатидан ҳаммани баробар фойдалантирмоқ...» Муаллиф фикрича, аввало, бунга давр, мавжуд шароит имкон бермайди. Тўғри, у мазкур ғоя амалга ошиши мумкин эмас, чунки у ғайриилмийдир, ғайриахлоқийдир, бинобарин, ғайриинсонийдир, деб айтолмайди, ҳамонки дунё қутилмаган ишлар билан тўда экан, бу ҳам амалга ошиб қолиши мумкин-ку деган хавотир кўнглининг бир четида туради. Шунга қарамасдан, уни «хаёлий» деб

баҳолайди ва «бу тоифага қўшилмок биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарлиқдур», «пруграмлари..., оила бобидаги фикрлари ҳам асло-асло туғри келмайур...» деб хулоса чиқаради. «Русия мусулмонлари иттифоқи» муаллиф таъкидлашича, «партия суратига киргонига бир йил булган», бинобарин янги партия. У илман, молан, динан мусулмонларнинг тараққий ва таолийларига хизмат қиладур». Сиёсатан эса, бирор партияга қўшилиб иш кўради. Ва у, эҳтимолки, кадетлар партиясидир.

Беҳбудий, миллат орасида чуқур томир отган «ғараз, нафсоний, ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларни тарк этмок»қа, «шу маслак ва шу жамиятга тобеъ ва ходим булмок»қа чақиради. Дин ва давлатга, Ватан ва Миллатга хизмат этмокни шараф ҳисоблайди. 1917 йилда эса, биз Абдурауф Фитратнинг Октябр воқеаси муносабати билан, «Русияда янги бир бало бош кўтарди. Большевик балоси!...» деган кескин фикрини биламиз. Сунг 1919 йилда «коммунист» Абдулла Авлоний бутун Туркистонни «фано ва аянч хол»га солган, «ҳар ерда иш бошинда ўлтурғон», «ўзлари ошалаб, биз мусулмонларга ялатув» билангина кифояланган «рус товаришларимиз» ҳақида езди... уларни икескин қоралайди. Хуллас, жадиждларнинг маърифатпарвар зиёлилари, фидоийлари миллатни илмли, сиёсий сергак бўлишга, миллий жихатдан уйғонишга чорлайди.

### Хулоса

Жадидчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пупанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушини энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момагулдирак бўлиб, миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Обирахмат бўлиб, она Туркистон кўксидаги маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётарди. Жадидчиликнинг моҳиятини миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашишгача булган ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда, бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди. Хусусан, жадиждларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топмоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи, лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга <sup>1</sup> алоҳида эътибор бердилар. Жадидларимиз сиёсий ишлар — ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар. Айни пайтда, мактаб-маориф ислоҳ килина бошлади. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди, бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга чиқди. Бу ҳол, шубҳасиз, миллатнинг

кеининги 3—4 асрлик тарихий тараққиётида мисли кўрилмаган ҳол эди. Унинг ҳаётида узоқ, турғунликдан кейин янги босқич бошланишига далолат эди. Жадидчиликнинг моҳияти шунда.

Ўзбекистон мустақиллиги шароитида Туркистон Жадидчилик ҳаракати тарихи ўта долзарб илмий аҳамият касб этади. Бинобарин, муҳтарам Президентимиз И. Каримов таъкидлаганларидек, “модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур.”<sup>22</sup> Шунинг билан бирга “Ватанимиз мустақиллининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, миллий кадриятларимизни асраб-авайлаш, юртдошларимизни ислом дини ва фалсафаси, азиз-авлиёларимизнинг ибратли ҳаёти, қутлуғ қадамжоларига нисбатан ҳурмат эҳтироми”<sup>23</sup> туйғуларини шакллантиришда аҳамияти катта.

Туркистон Жадидчилик ҳаракатидаги масаларалар ҳозирги кунга қадар тарихий ворисийлик ва анъанавийлик асосида қонунчилигимизда ўз аксини топган. Демакки, бу таълимотдаги фикхий-ҳуқуқий муносабатларни ўрганиш замон талаби. Зеро, мазкур таълимот миллий кадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимизни асраб-авайлаш, халқимиз, айниқса, ёш авлод қалби ва онгига она юртга муҳаббат, истиқлолга садоқат туйғуларини чуқур сингдириш масаласида<sup>24</sup> долзарб аҳамият касб этади. Уларда умумиллий ва умумбашарий кадриятларга нисбатан ҳурмат ҳиссини шакллантиришда юкасақ аҳамият касб этади.

---

<sup>22</sup> И Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” Т., “Шарқ”, 1998 йил, 24 бет.

<sup>23</sup> «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори 2006 йил 25 август. Қаранг: “Халқ сўзи” 2006 йил 26 август.

<sup>24</sup> Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида» 2006 йил 25 август.

### **Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар**

1. И. Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” Т. “Шарқ” 1998 й.
2. А. Иброҳимов, Х. Султонов, Н. Жўраев “Ватан туйғуси” Т. “Ўзбекистон” 1996 йил.
3. Қ. Ражабов, М. Ҳайдаров “Туркистон тарихи” Т. “Университет” 2002 йил.
4. Р. Шамсутдинов, Ш. Каримов “Ватан тарихи” Иккинчи китоб Т. “Шарқ» 2003 йил.
5. А. Азизхўжаев “Давлатчилик ва маънавият” Т. “Шарқ» 1997 йил.
6. Б.Эшов “Ўзбекистон тарихи” Т. “Университет” 1999 йил.
7. Сирожиддин Аҳмад. Ҳақ йўлида сафарбар сиймо, «Тафаккур» ж., 2002 й., 2-сон.
8. Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т. “Университет”, 1999.
9. Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, “Шарқ” 2000 й, 53 бет.
10. М.Бехбудний. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-6.
11. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жнлд. Т., "Маънавият». 1998 й,